

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ЮРІЙ СОРОКА

Heremi Michał Korybut
Xiązce Wisniowiecki, Wó
woda Ruski, Przemyśl
Starosta, Syn Micha
Kastellana Kiiowskiego

...

Oye...

Tatarsko, Korad

wo Obłezenie

raskim y pod L

restecz...

storyac...

...

...

...

...

...

...

...

...

ДМИТРО БАЙДА-
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Юрій Володимирович Сорока Дмитро Байда-Вишневецький Серія «Знамениті українці»

*Текст предоставлен издательством
Дмитро Байда-Вишневецький: Фоліо; Харків; 2019*

Аннотація

Дмитро Байда-Вишневецький – славетний козацький лицар, визначний полководець, який на початку 1550-х років заснував фортецю на острові Мала Хортиця на Дніпрі, згуртував навколо неї козаків і цим поклав початок Запорозькій Січі. Про його хоробрість і талант воїна склалися легенди. Байда-Вишневецький був непересічною особистістю і жив, як личить легендарній особі – яскраво, відважно і загинув як герой. В українській народотворчості легенди про нього перетворилися на широковідому думу про козака Байду, що уособлював і козацькі вольності, і войовничий дух, і нечуваний героїзм у боротьбі з ворогом.

Содержание

Пролог	5
Чи був Дмитро Вишневецький тим самим Байдою?	7
Перші документальні згадки про Дмитра Вишневецького	16
Поява козацтва на землях України. Козацькі ватажки, попередники Дмитра Вишневецького	23
Кінець ознакомительного фрагмента.	37

Юрій Сорока Дмитро Байда- Вишневецький

© Ю. В. Сорока, 2010

© Д. О. Чмуж, художнє оформлення, 2018

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2009

Пролог

Події сивої давнини наполегливо нагадують про себе у наше високотехнологічне й стрімке ХХІ сторіччя, знову й знову з'являючись перед нами крізь неймовірну товщу часу. Часу, котрий вкрив їх пеленою, зробивши недосяжним для фізичного контакту нині живучих з попередніми епохами і далекими предками. Ті події одночасно розбурхують нашу свідомість, демонструючи нам безмежність всесвіту, у якому ми живемо, й викликають живий інтерес до людей, які кохали і ненавиділи, сміялись і плакали, відчували радість і печаль задовго до того, як на крихітній планеті під назвою Земля з'явилися ми самі.

Є щось магічне у тому, як з-під щітки археолога з'являється текст, написаний невідомою рукою тисячі років тому, або єгипетська гробниця відкриває свої двері перед захопленими очима дослідників, даруючи їм можливість відчутти зв'язок епох розділених океанами часу. Є щось невимовно хвилююче у старовинній зброї, що відкриває себе нашим очам з вітрин історичних музеїв у вигляді напівзотлілих мечів і шабель, аркебуз і рушниць, за допомогою яких колись творилась історія. Не менш сильне відчуття охоплює небайдужого, коли він гортає старовину книги, дивуючись барвистим фарбам рукопису, котрі не втратили своїх кольорів за сотні років, коли людина читає слова, народжені в голові давно не

існуючого творця, слова які оповідають про сучасний автору світ і його власне життя.

Але існує ще один різновид історичної спадщини, не менш важливий, аніж експонати музеїв або стародавні літописи. І це, безумовно, народний фольклор, найбільш наближений до життя народу засіб зрозуміти минуле й вдихнути на повні груди атмосферу давно минулих епох. Протягом своєї історії людство створило немало пам'яток усної народної творчості. Серед них античні міфи, середньовічні саги, казки, билини й легенди. Особливе місце серед такого спадку займають народні пісні, що є у культурній спадщині кожного народу. Вони оспівують народних героїв, знамениті події, або й просто звичайне кохання чоловіка і жінки. Українська нація має у своєму культурному спадку неймовірну кількість таких пісень. Кожен з нас чув їх. Іноді веселі й безтурботні, іноді сумні й ліричні, народні пісні примушують замислитись над долею нашого народу й зазирнути у часи, коли ці пісні тільки складались, не встигнувши перетворитись на історичну спадщину. Розглянемо ж одну з таких пісень, котра своєю появою завдячує героїзму й самопожертві однієї людини, людини, котра, вийшовши за межі звичайної історичної постаті, перетворилась на своєрідний символ українського народу. А разом з тим спробуємо відтворити у пам'яті образ того, хто став прикладом для створення народної пісні – пісні про Дмитра Байдю-Вишневецького.

Чи був Дмитро Вишневецький тим самим Байдою?

Напевне немає в сучасній Україні людини, принаймні дорослої, котра б не чула про славетного козака Байду, оспіваного в народній історичній пісні. Таємнича постать народно-го героя, згадки про якого доносить до нас фольклор з глибини більш ніж чотирьохсот років, примушує знову й знову повертатись думками до тих часів, коли серед українських степів зароджувалось явище, що його пізніше дослідники назвуть козаччиною.

В Цареградї на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку.

Так вже склалося, що слова цієї історичної пісні, дата народження якої припадає приблизно на середину XVI століття, тим чи іншим чином використовувались безліч разів у творчості, яка мала на меті висвітлити життя козацького народу України. Складається враження, що образ козака Байди – збірний образ, котрий уособлює в собі загальні риси запорозького відчайдуха. Не раз він постає перед нами на полотнах картин або сторінках літературних творів. Ще з ди-

тинства пам'ятаємо ми слова козака Василя з екранізації голівської повісті «Пропала грамота»:

Ой як стрілив – царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
«Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!..»

І образ таємничого Байди асоціюється у нас з буйним степовим вітром, засмаглими воїнами з оселедцями на головах, довгими вусами, широкими шароварами й кривими козацькими шаблями, з Запорозькою Січчю й походами на ненависних татарських людоловів. Ким же був цей чоловік, та чи існував він взагалі, ставимо ми собі запитання?

Виявляється, легендарний Байда насправді існував. І був він не простим запорозьким козаком, а належав до кіл найвідомішої української шляхти свого часу. Ним був Дмитро Іванович Вишневецький, князь і потомок славетного Гедеміна. Та щоб позбутися сумнівів у тому, чи можливо поєднати події, відображені у пісні, з давніми історичними фактами, роздивимось більш прискіпливо, яке відношення фольклорний образ страченого в Цареградї козака Байди міг мати до свого прообразу – князя Дмитра Вишневецького.

Вчені багаторазово досліджували образ козака Байди, намагаючись поєднати цю загадкову особистість з реальною людиною, що проживала у той час. У працях цілого ряду

істориків мали місце спроби розглянути цю проблему на історіографічній основі. Певною мірою питання ідентифікації легендарного козака Байди торкалися М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Голобуцький, Л. Винар, В. Сергійчук. Також можемо бачити цікавість до нього з боку таких вчених, як А. Скальковський і О. Стороженко. Саме Скальковський вперше взяв на себе відповідальність припустити, що образ Байди є не чим іншим, як поетичним відображенням постаті князя Дмитра Івановича Вишневецького. Хоча, заради справедливості, потрібно зауважити, що у роботах Скальковського відсутні більш-менш переконливі аргументи на користь висунутої ним теорії.

Далі пішов у своїх працях М. Костомаров. Піддавши аналізу народний фольклор у своїй праці «Слов'янська міфологія», історик стверджував, що у «Пісні про Байду» вимальовується образ народного героя XVI століття князя Дмитра Вишневецького. Крім того, вчений вперше з'ясував причину поваги козацької черні до цієї людини. Згідно з версією Костомарова, незважаючи на своє аристократичне походження, Вишневецький «не надто слухався верховної влади і не зовсім цінував її милість до себе, самовільно ходив воювати, самовільно поступав на службу до московського государя і самовільно полишив її». Князь Дмитро Вишневецький, на думку Костомарова, був більшою мірою козаком, аніж представником польської шляхти, такої ненависної козакам. Створення історичних пісень про Байду стало актом

вшанування світлої пам'яті улюбленого отамана козаків.

У працях Антоновича і Драгоманова, що стосуються питання, яке нами розглядається, більший акцент зроблено на те, аби показати велику кількість варіантів пісень про Байду.

Згідно з точкою зору цих авторів, пісні про Байду могли оспівувати не одну людину, а декількох. Науковці зазначали, що іноді в «Пісні про Байду» герой зветься Дмитром, а в іншому варіанті його іменують паном Корецьким. Згідно з дослідженнями Антоновича і Драгоманова, на початку XVI сторіччя існував шляхтич на ім'я Самуїл Корецький. Доля Корецького була багато у чому схожа з долею Дмитра Вишневецького. Пан Самуїл, як і Вишневецький, був двічі полонений турками і зрештою ними закатований. На думку цих дослідників, спочатку мали місце два варіанти історичних пісень – один про Дмитра Вишневецького, а інший – про Самуїла Корецького. І тільки пізніше обидва варіанти злилися в одну думу. До того ж прізвище Корецький певною мірою схоже з іменем Корибут, а тому воно й потрапило до пісні. Антонович та Драгоманов також намагалися з'ясувати походження імені Байда. Вони не погоджувалися зі загальновизнаним значенням дієслів «байдикувати», «байдувати», вважаючи, що таке формулювання не пасує жваво-му князю Вишневецькому. Крім того, історики вказували на билинний характер пісень про Байду, які в чомусь перегукуються з російськими билинами про подібного героя.

Займався цією проблемою також і Михайло Грушевський.

Питанню визначення історичного підґрунтя «Пісні про Байду» він присвятив доволі детальну історичну розвідку. У ній вчений, незважаючи на певні сумніви, все ж припускав можливість ототожнення козака Байди з історичною постаттю Дмитра Івановича Вишневецького. Крім того, Грушевський, як Антонович і Драгоманов, намагався з'ясувати значення слова «байда». Однак, на відміну від колег, Грушевський дотримувався думки, що словами зі спільним коренем до нього все ж є «байдування», «байдикування», «байдики бити» в значенні «лінуватися». Вченим було зроблено висновок, що «байда» – «се байдикуваний, гулящий чоловік – гуляка». Напевне саме тому Грушевський одночасно з висловленим припущенням стверджував, що таке прізвище не міг носити князь. На думку історика, саме у цьому місці розривається зв'язок між історичною постаттю Дмитра Івановича Вишневецького та козаком Байдою.

Радянська історіографія теж неодноразово робила спроби співвіднести образ Байди з постаттю князя Дмитра Вишневецького. Виразний представник цієї школи, професор Володимир Голобуцький, автор багатьох розвідок з історії України XV–XVIII століть, вважав, що особу Дмитра Вишневецького надмірно ідеалізовано буржуазними істориками, незважаючи на реальні факти. Вчений проаналізував «Пісню про Байду» і погоджувався з Грушевським про значення слова «байда» як «гультяй». Порівнюючи факти, викладені у хроніці польського мемуариста Мартина Бельського, з

свідченням тогочасного французького посла у Стамбулі, Голобуцький писав, що образ Дмитра Вишневецького, за трактовкою Бельського, надто прикрашений. На думку вченого, освітлені в історичній пісні події є лише літературною гіперболою. Так, вказує Голобуцький, в записках французького посла при султанському дворі вказується, що Дмитро Вишневецький загинув зовсім не такою смертю, яка описана в пісні – його банально задушили. Багато істориків радянського часу, погоджуючись з Голобуцьким, досить стримано ставились до ототожнення Байди і Вишневецького. В «Історії України», яка побачила світ 1943 року, автори, розглянувши певні варіанти народних пісень про Байду, дійшли висновку, що, очевидно, «Пісня про Байду» – борця проти турецько-татарської агресії – існувала до появи Дмитра Вишневецького. Згідно з їхнім твердженням, варіант пісні, пов'язаний безпосередньо з Вишневецьким, є більш пізньою версією твору. Тож можемо стверджувати, що історики радянських часів, погляди яких багато у чому не співпадають у баченні історії України з більш ранніми авторами, теж не відкидали можливості того, що Байда і князь Вишневецький – одна людина, хоча й притримувались думки, що князь був пізніше «підігнаний» під образ народного героя.

Що стосується української історичної науки початку часів незалежності, то вона дещо відступила від ідеологізації образу Байди, але продовжувала рух у напрямку з'ясування історичної правди. Той самий Володимир Голобуцький у

своєму творі «Запорозьке козацтво», який вийшов вже після отримання Україною незалежності, багато в чому переглядає своє ставлення до Вишневецького. Як писав сам автор, його погляд на постать князя Вишневецького змінився проміж 1957 роком, коли вийшла його праця «Запорожское казачество», і 1993 роком, коли побачила світ оновлена робота «Запорозьке козацтво». В творі 1957 року Голобуцький, підкреслюючи політику українських, польських та литовських феодалів щодо козацтва, навмисно применшив роль таких людей, як Дмитро Вишневецький, про що щиро зізнався у новій редакції твору. Також у більш пізньому творі вчений розглянув питання ототожнення історичної постаті князя з легендарним козаком Байдою, зазначивши, що популярна пісня про того, ігноруючи життя Дмитра Вишневецького, звертає увагу виключно на його смерть. У дискусіях зі своїми опонентами Л. Винаром та Я. Дзирою Голобуцький писав, що народні пісні є своєрідною подякою від українського народу Дмитру Вишневецькому за його боротьбу проти турецько-татарської агресії.

Більшість сучасних українських істориків також вважають, що князь Дмитро Вишневецький – це той самий Байда. Серед них можемо зазначити таких науковців, як В. Сергійчук, Т. Чухліб, Н. Яковенко, В. Шевчук і Д. Беляєв. Наприклад, Наталія Яковенко з'ясувала, що перша елегія про смерть християнського лицаря була написана латиною усього через кілька тижнів після загибелі Дмитра Вишневецько-

го, і автором її став німець йоган Зоммер. Також Яковенко писала: існують прямі докази того, що князь Дмитро Вишневецький все життя був неодруженим. Він майже двадцять років провів у збройних походах у чоловічому оточенні. Такі факти, на думку Наталії Яковенко, зайвий раз вказують на його козацький спосіб життя. Підтримує думку своєї колеги і Тарас Чухліб. У його працях стверджується, що «Пісня про Байду» наприкінці XVI сторіччя була широковідома не лише в Україні, а також у болгар, поляків, словаків, сербів, македонців та чехів. Поширювалася пісня у багатьох варіантах, але її сюжет залишався незмінним. Прототипом сміливця, який примудрився, будучи підвішеним за ребро на гак, вбити турецького султана разом з родиною, на думку науковця, був не хто інший, як князь Дмитро Вишневецький. Крім того, Чухліб зазначав, що літератор XVII сторіччя К. Семак у своїй книзі «Civis Bonus», яка вийшла у 1632 році, описав смерть Дмитра Вишневецького. Згідно з цим середньовічним твором, під час страти Вишневецький спробував вбити з лука турецького султана. На відміну від Грушевського і Голубуцького, Чухліб вважає, що староукраїнське слово «байдувати» є синонімом слова «козакувати», тобто вести вільне життя. Досліджуючи історію «Пісні про Байду», він зазначив, що вже наприкінці 60-х років XVI століття краківський збирач пісень професор М. Пійонтек записав одну з перших версій «Пісні про Байду».

Отже з наведеного вище матеріалу ми можемо бачити, що

різні вчені протягом багатьох років проводили спроби встановити «причетність» князя Дмитра Вишневецького до поетичного образу козака Байди. І хоч праці кожного з цих науковців деякою мірою не вільні від протиріч, можна стверджувати з великою долею ймовірності, що більшість з дослідників погоджуються: саме страта Дмитра Вишневецького стала основою для створення знаменитої історичної пісні про козака Байду. Саме князь Вишневецький був тим улюбленим народним героєм, на якого намагались бути схожими козаки. Тож розглянемо в деталях життя і боротьбу князя, а також спробуємо осягнути, яку роль в розвитку козацтва й української державності відіграла ця людина, котру багато хто справедливо вважає першим гетьманом запорозького козацтва.

Перші документальні згадки про Дмитра Вишневецького

Протягом довгого часу історична наука не могла нам з впевненістю назвати більш-менш точну дату народження Дмитра Вишневецького. Перші документальні джерела згадують про нього лише у 1545 році. У цей час, як відомо, королівський комісар Лев Патій проводив люстрацію Волинського воєводства. Саме документи тієї люстрації свідчать про те, що князь Дмитро Іванович Вишневецький особисто прибув до міста Кременець, де перебував королівський комісар, і засвідчив, що у Кременецькому повіті він володіє маєтками Кушнин, Підгайці, окнин, Тараж, Камарин, Крутнів і Лопушне. Хоча, як пізніше стало відомо, згідно з матеріалами розмежування між Литвою і королівством Польським, розміри володіння Вишневецького були значно більшими. З опису, датованого 28 вересня 1546 року, дізнаємося про маєтності олексин і «власну отчизну й дідизну князів Вишневецьких, маєтність Крутнево і Бобровці».

Згідно з останніми дослідженнями вітчизняних істориків, рік народження Дмитра Вишневецького 1516-й, або 1517-й. Називається навіть дата – 8 листопада, тобто день святого Дмитра. Однак, на нашу думку, ці дати можна вважати скоріше припущенням, аніж підтвердженою авторитетними

джерелами інформацією, позаяк ніяких документів з цього приводу не збереглося.

Місцем народження майбутнього козацького гетьмана була маєток його батьків – містечко Вишневець Кременецького повіту. Записи, які дійшли до нас з сивої давнини, свідчать, що у 1494 році князь Михайло Вишневецький з нагальної потреби зміцнити стару Вишневецьку фортецю, яку досить часто руйнували татарські орди, звів на її місці новий замок. Кам'яниця здійняла свої високі мури на лівому березі річки Горинь, на вершині стрімкої гори. Відтоді Вишневець стає родовим гніздом і славою могутнього роду князів Вишневецьких, першим з котрих вважається Солтан Несвізький, саме його почали іменувати Вишневецьким. Згідно згадок родословних книг, Вишневецькі походять з роду Гедиміновичів – від сина великого князя Литовського Ольгерда Корибута-Димитрія. Батько Дмитра, князь Іван Михайлович Вишневецький, з 1533 року перебував на посаді старости єйшиського і ворнянського, а з 1536 року став ще й пропойським і чичерським старостою. Помер він 1543 року. Мати, Анастасія Семенівна, була донькою Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри князя Костянтина, того самого поборника православ'я в Україні і фундатора однієї з перших українських шкіл. Дмитро був старшим з синів Івана Михайловича Вишневецького. Крім нього у сім'ї, як повідомляє родословна, було ще четверо дітей: брати Сигізмунд, Андрій, Костянтин і сестра Катерина.

Потрібно акцентувати увагу на тому факті, що князівський рід Вишневецьких був на той час одним з найбагатших і най-впливовіших родів Великого князівства литовського. Предками Дмитра по батьківській лінії були великий князь ольгерд гедимінович, про якого вже згадувалось, а також князь Ягай-ло (Ягелло), котрий започаткував династію польських королів Ягеллонів. Крім цих двох відомих предків Дмитра Вишневецького, рід гедиміновичів подарував світу надзвичайно велику кількість людей, котрі стояли біля витоків історії багатьох європейських країн. разом з князями Вишневецькими від династії гедиміновичів походили такі знамениті князівські роди, як Сангушки, Коріатовичі, Курцевічі, Трубецькі, мило-славські, голіцини і Чарторийські. Крім того, як стверджує вже згадуваний нами науковець Любомир Винар, що має у своєму доробку багато присвячених історії України праць, рід Вишневецьких має безпосереднє відношення до турово-пінських рюриковичів – роду, котрий вів свої корні ще від часів Київської держави. Батько Дмитра, як вже говорилося, був правителем степових околиць Великого князівства литовського і тримав уряди староств, які на той час розташовувались на кордоні князівства литовського і татарських кочовищ.

Можемо припустити, що з молодих літ Дмитро Іванович отримав гарну освіту і добре вивчив військову справу. На таку думку наштовхує той факт, що шляхта XVI сторіччя надавала великого значення вихованню своїх нащадків саме

у подібному руслі. І якщо освіта молодому князю була потрібна лише для того, щоб при нагоді похизуватись знанням творів античних філософів або богословів раннього середньовіччя, то знання військової справи мало пряме практичне застосування. Справа у тому, що гонорові шляхтичі середньовічної польсько-литовської держави вважали гідним для себе лише ведення війн. В жодному разі військову кар'єру для людей, подібних Дмитру Вишневецькому, не могли замінити торгівля або заняття будь-якою господарчою діяльністю. Це було не лише позбавленою престижу, а й принизливою справою для золотої шляхти, котра немов зіницю ока берегла свої лицарські традиції. У випадку з Вишневецьким, окрім цих традицій, до обрання кар'єри полководця молодого князя спонукала ще й діяльність його діда і батька, які прославились тим, що усе життя оберігали кордони князівства Литовського від татарських набігів. Так, наприклад, відомо, що у 1512 році дід Дмитра Вишневецького – князь Михайло Васильович зі своїми синами Іваном та Олександром стояв на чолі війська, котре вщент розбило татарську орду під Лопушною. Цей епізод цікавий нам ще й тим, що він, скоріш за все, увів в оману історика ХІХ століття М. Маркевича, котрий стверджував, що князь Дмитро виступив на історичну арену ще у 1513 році, на короткий час прийнявши від козаків гетьманську булаву. очевидно, що твердження Маркевича не може бути вірним, оскільки в такому разі на момент смерті Дмитру Вишневецькому мало бути біль-

ше вісімдесяти років, що мало ймовірно. Можна припустити, що Дмитро Іванович приймав участь у бойовищах у 30-х роках XVI століття в складі війська свого батька, але, на жаль, мусимо визнати, що жодних документальних підтверджень цьому не збереглося.

Наступного разу в документах XVI сторіччя Дмитро Вишневецький згадується 1546 року. В польських архівах збереглися данні щодо судового процесу, під час якого князь Вишневецький оскаржував правомірність належності маєтків у місті Вільно, котрі нібито були власністю князів Чарторийських. Як суд вирішив справу про маєтність у Вільно, згадок не залишилось, але відомо, що у наступному, 1547, році Дмитро Вишневецький отримав маєтки на Брацлавщині – невеличке селище Вонячин. Не виключено, що отримання цього феода й стало наслідком того самого судового процесу.

Наступні кілька років життя князя історична наука не висвітлює. Можливо, наступного, 1548, року у Дмитра Вишневецького виникли певні непорозуміння з владою князівства Литовського. Принаймні про це говориться у Голобуцького: «його було притягнуто до відповідальності за кривду, заподіяну селянам, що належали королеві Боні». Що саме відбулося тоді, нам достеменно не відомо, але поза всяким сумнівом, Голобуцький має тут на увазі Бону Сфорца, дружину Сигізмунда I, польську королеву, доньку міланського герцога Джані Галеаццо Сфорца та Ізабели Арагонсь-

кої. З великою долею ймовірності можна припустити, що князь Вишневецький мав якісь територіальні суперечки з королевою. Адже отриманий ним лише рік тому маєток Волячин знаходився поблизу подарованого королеві чоловіком міста Бар¹. І хоча Люблінська унія, яка поєднала Литву з королівством Польським, була ще попереду, фактично князівство Литовське знаходилося під польською протекцією ще від 1386 року, коли литовський князь Владислав II Ягайло оженився на дванадцятирічній польській королеві Ядвізі, доньці Людовіка I, тобто після Кревської унії, котра передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину державу. За умовами унії Владислав II Ягайло зобов'язувався прийняти разом з язичницьким населенням Литви хрещення за католицьким обрядом, обернути на користь Польщі свою великокнязівську казну, а також повернути до польської корони усі відторгнені на той час від неї території. Але головним наслідком Кревської унії стало рішення назавжди приєднати до Польщі землі Литви і Литовської Русі. Таким чином, в середині XVI століття влада польських королів поширювалась і на землі, котрими володів князівський рід Вишневецьких.

За таких умов конфлікт з Боною Сфорца, котра відрізнялась, згідно свідощів сучасників, далеко не спокійним характером, міг закінчитись для князя Вишневецького вкрай пога-

¹ Відомо що у 1537 році Бона Сфорца за дозволом короля викупила цей феод у магнатів Одровонжів. Тоді місто носило назву Рів. Було перейменоване у Бар на честь італійського міста, в якому вона народилася.

ними наслідками. Але як би там було, Дмитро Вишневецький вирішив ці проблеми – окрім короткої згадки про конфлікт з Боною, немає жодних свідоцтв того, що він зазнав якихось переслідувань з боку Кракова.

Взагалі, про початковий період життя майбутнього козацького гетьмана відомо не надто багато. Але поступово його діяльність по захисту кордонів князівства ставала все більш масштабною. Після смерті батька велика частина службових обов'язків Івана Вишневецького перейшла до Дмитра. Так, відомо, що до початку 1550 року князь Дмитро став старостою канівським і черкаським. З цього періоду, власне, й розпочинається діяльність Дмитра Вишневецького як першого в історії України козацького гетьмана. Але перед тим як перейти до цього, хотілося б зупинитись на процесах, які призвели до появи козаків на південно-східних кордонах князівства Литовського і Речі Посполитої, що після Люблінської унії 1569 року стала спадкоємицею Литовської держави.

Поява козацтва на землях України.

Козацькі ватажки, попередники Дмитра Вишневецького

Якщо розглядати діяльність Дмитра Вишневецького на королівській, царській службі або як козацького гетьмана, неможливо оминати увагою саме явище козаччини, що за часів князя Вишневецького саме зароджувалась і набирала силу у боротьбі з польським панством і турецькою експансією на землях, котрі колись належали Київській русі. Ким же були ті люди, котрі зрештою обрали Вишневецького своїм ватажком, під чийм командуванням починали битви й одержували перемоги?

Серед багатьох теорій появи українського козацтва значне місце належить етимологічній. Така теорія була побудована на висновках західних історичних дослідників. Польські історики Павло Пясецький, Самуель Твардовський та Віспасіан Каховський виводили термін «козак» від слова «коза», зважаючи, очевидно, на спритність козаків під час бою. Український літописець Григорій Граб'янка, а за ним і російський історик олександр рігельман вбачали в останніх нащадків стародавніх хозарських племен. До прихильників гіпотези про походження українських козаків від чужоземних народів слід додати російського історика М. М. Карамзі-

на, який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків. Російський історик В. М. Татищев висував припущення про те, що козаки були вихідцями з Кавказу. Цю його версію повторили Г. Ф. Міллер і П. І. Симоновський. Однак, дозволивши собі не погодитись з вищезгаданими науковцями й не вступаючи в полеміку, що знаходиться за межами цього твору, розглянемо теорію виникнення козацтва, яку обстоював Михайло Грушевський.

Центром козаччини, як свідчить М. Грушевський, було середнє Подніпров'я, яке входило в XIV–XV сторіччях спочатку до складу Київського князівства, а пізніше – до Київського воєводства Великого князівства Литовського. Скоріш за все, слово «козак» має тюркські корені. Воно означало «сторож» або «воїн» і було доречним для назви тієї частини українців, які знаходились на охороні кордонів. Життя на кордоні Литви й татарських земель у той час було важким і небезпечним – степ приносив в Україну все нові й нові орди жадібних до грабунку кочовиків. Але разом з тим вільне степове життя давало людям почуття свободи, загартовувало характер і формувало з мешканців цієї місцини ту саму могутню силу, котра в середині XVII сторіччя на повний голос заявить про своє право на власну державність, струсне основи Речі Посполитої й перекроїть мапу Європи. Але це відбудеться пізніше. Натомість до самого кінця XIV століття територія по обидва боки Дніпра була перетворена на пустку. Все суспільне життя було зосереджене у містах, в котрих ли-

товські феодали побудували фортеці. На правому березі це Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Брацлав і Вінниця, на лівому – Остер і Чернігів. Під захистом мурів цих фортець і жила невелика кількість населення, що забезпечувала їх функціонування. Головним чином це були селяни, котрі жили в постійному страху перед нападами татар. Такі умови існування примушували мешканців Подніпров'я мати під рукою певне озброєння, коней, приймати участь у походах литовських феодалів проти кочовиків. Усі господарські роботи, що проходили поза стінами фортець, велись озброєними людьми. Як свідчить європейський мандрівник, котрий у XV столітті побував в Подніпров'ї, «люди ці, виходячи на роботу, несуть на плечі рушницю, а при боці мають шаблю або тесак».

Певною мірою такі заходи допомагали мешканцям дикого краю забезпечувати себе від нападів, але жити постійно біля фортечних мурів вони не могли. Особливо за умови, що край по обидва боки Дніпра був надзвичайно багатий природними ресурсами. Родюча земля, повні дичиною ліси й річки, у яких водилась велика кількість різноманітної риби, давали людям можливість, за умови розумного господарювання, жити не лише вільно, а й заможнo. Таку землю просто неможливо було залишити пустою, тож з кожним роком ті, кого згодом будуть називати козаками, заселяли все більші площі Подніпров'я. З'являлись так звані уходи – місця для промислу риби та звірини. Набувало розвитку бортництво. Для господарювання в уходах мешканці краю мусили об'єд-

нуватися в озброєні ватаги, щоб у разі потреби більш ефективно протистояти нападам татар. Для цієї ж цілі будували вони засіки, невеличкі фортеці й польові укріплення.

Треба зауважити, що не лише українці Подніпров'я промишляли по берегам Дніпра. Статус прикордонних земель призводив до того, що місця ці викликали подібний інтерес з татарської сторони. З посиленням ватаг українських уходників, такий інтерес татар почав викликати конфлікти, які подекуди переростали у невеличкі степові війни. Це вже не були спроби оборонитися від набігів кочовиків. Скоріше, такі дії носили характер наступальних дій, як пише М. Грушевський – «луплення татарських чабанів».

З плином часу освоєння природних багатств середньої і нижньої течії Дніпра посилювалось. Ватаги уходників або, як їх ще іменували, – лугарів, степовиків і бортників, охоплювали своєю діяльністю все більші території. Вони доходили до дніпрових порогів, а також річок Ворскли, Самари й Орелі. Жили уходники тут від весни до глибокої осені. Пустка, що утворилася у цих місцях ще в XIII столітті з падінням Київської держави, з кожним роком все більше обживалась людьми, які не мали над собою жодної влади і гартували в боях з татарами свою волю. Саме ці люди, на думку М. Грушевського, й склали основу козацтва.

Серед степовиків і уходників, як можемо здогадатись, опинялись люди різних національностей та суспільної приналежності. У спогадах, залишених про них сучасниками на-

прикінці XV і на початку XVI століття, згадуються, окрім українців, поляки, московіти й татари. Також маємо згадки, що серед людей у пониззі Дніпра знаходились люди шляхетського звання. однак, скоріш за все, іноземці й люди з правлячих класів у той час були лише незначною домішкою серед загального складу козацтва, більша частина якого складалась з люду, котрий здавна проживав на південно-східних кордонах Київської Русі й на той час прийняв підданство Великого князівства Литовського, тобто з селян і міщанства Руської Литви, тих, кого пізніше назвуть українською нацією.

Процес формування козацького стану з цієї маси степової вольниці проходив доволі швидко. На початку XVI століття можна було побачити лише зародки такого процесу, а кількома десятиріччями пізніше польські й литовські джерела вже повідомляють про свавільства козаків і їхні конфлікти з місцевими феодалами. Саме у цей час значно посилюється приплив у Подніпров'я сільського населення з західних земель Польщі й Литви. Причини такого явища були як у погіршенні умов проживання під владою польських і литовських землевласників, так і у поліпшенні становища на прикордонні, де, завдяки діям козацтва, небезпека від нападу кочовиків значно послабилась.

Що до погіршення умов проживання, то причиною цього була панщина, запроваджена польськими й литовськими землевласниками в Галичині, на Волині й у Поліссі. Ще у

1466 році у Польщі з'явився власний порт Гданськ на Балтійському морі, тож вона змогла через нього вести жваву торгівлю з Європою і навіть віддаленими землями Оттоманської Порти. За десятиліття, що пройшли з тієї пори, шляхта на сеймах встигла протягти закони, за якими шляхетне майно не обкладалося податками, полегшувався рух сухопутними шляхами для вивозу продуктів господарювання і торгівля. Тому потяглися до Гданська довгі валки з лісом, волокном, медом, воском, а головне – хлібом. Хлібом, який тепер став не лише продуктом харчування, а й засобом збагачення магнатів, набуття ними благ, без яких неможливо почувати себе цивілізованою людиною. Золото потекло в кишені землевласників, змушуючи їх розширювати свою торгівлю і як наслідок цього – фільварки, які й виробляли продукцію для тієї самої торгівлі. Поступово панщина все більше посилювала тиск на селянство західної України. Землі, котрі споконвіку годували селян, поступово ставали власністю магнатів, а самі вони дивились на колись вільне селянство України як на своїх рабів. За таких умов переїзд на прикордонні землі був чи не єдиним виходом для багатьох із селян.

Тим часом відносини князівської влади Литви з кримським ханом, васалами якого були татарські князьки з прикордонних з Україною земель, залишали бажати кращого. Посилення конфронтації ординців з козаками дратувало хана, який все ще відчував себе господарем усіх колишніх земель Київської Русі. Відомо навіть, що наприкінці XV століття

Литва, не вбачаючи можливості обороняти від татар землі, що їй належали, погоджувалась сплачувати з Київської, Подільської і Волинської землі хану данину, що не практикувалось у князівстві ще від часів князя Вітовта. Така поведінка кримського хана теж значною мірою допомогла в процесі становлення козацтва у Подніпров'ї. Урядовці прикордонних провінцій Литви і Польщі, маючи необхідність без допомоги центральної влади й на власний розсуд захищати доручені їм землі, почали самостійно організовувати оборону. Значною мірою така оборона формувалась саме з лугарів, степовиків і уходників, тобто козацтва. Кому ж ще доручити війну з татарами, як не людям, котрі вже багато років за власною ініціативою ведуть ту саму війну?

Спроби організації козацької міліції на берегах Дніпра спостерігались аж до часів, коли на історичній арені з'явився князь Дмитро Вишневецький, але почались значно раніше. Відомо, що наприкінці XV століття козаки вже неодноразово привертали до себе увагу князівської і королівської влади. Так, наприклад, за повідомленням кримського хана Мен-глі-Гірея Великому князю Московському Івану III, у жовтні 1494 року московське посольство на чолі з боярином Іваном Суботою, яке прямувало до волоського господаря Стефана, поблизу дніпровської переправи «из черкаського городка козаки потопили, все поймали, пеша остави». Очолював козацький загін, за повідомленням московського боярина, черкаський воєвода Богдан, який невдовзі зруйну-

вав турецьку фортецю Очаків, як базу, створену османами для дій проти козаків. Київські та черкаські козаки були також причетними до багатьох сутичок з татарами у пониззі Дніпра взимку 1502–1503 років. Дещо пізніше, у 1524 році, король Польщі Сигізмунд I доручив правителям Великого князівства Литовського створення постійного козацького корпусу. Крім іншого, король зауважував, що він вже не вперше звертає свою увагу на козаків і їх можливе використання на службі у корони. І треба сказати, що Сигізмунд I планував дещо більше, аніж просто створити загін козацької міліції. У його плани входило формування двохтисячного загону (для порівняння, у кавалерійську хоругву польського війська входило 200–400 вояків). Козаки, котрі мали поступити на королівську службу, повинні були скласти гарнізони кількох фортець по Дніпру і отримували за це королівське жалування. З незрозумілих причин цей задум короля так і не було виконано. Як і наступний, що його 1533 року подав на розгляд сейму черкаський староста Євстафій Дашкевич.

На кілька років пізніше, після численних скарг кримського хана на напади козаків, ситуація змінилась для козацтва на краще. Сигізмунд I, який на ремствування хана відповідав, що напади на татарські володіння викликані агресією проти українських земель князівства Литовського, ясно відчував, що загроза масштабної кампанії збоку татар проти Литви й Польщі стає все більш реальною. Вже у 1541 році, як свідчать документи тієї епохи, від Сигізмунда I в Под-

ніпров'я прибув урядовець, якому було доручено створити реєстр козаків київських, черкаських і канівських, доручивши їх посиленому контролю з боку старост. Припускаємо все ж, що такий крок Сигізмунда I більше був спрямований на утримання козацтва від бойових дій проти татар, аніж на їх заохочення. Але наступник Сигізмунда I, король Сигізмунд II Август, вирішив дещо змінити попередній план свого батька – він не намагався перешкоджати діяльності козаків, натомість залучаючи їх на королівську службу. За дорученням короля коронний гетьман вербував загони козацтва саме для таких цілей, для яких колись хотів їх комплектувати Євстафій Дашкевич. Ці козаки отримували особливий статус. Вони не підкорялись владі старост, а безпосередньо перебували під владою призначеного сеймом «старшого й судді усіх низових козаків». Спочатку в козацькому загоні, котрий і став пізніше основою для реєстрового козацького війська, нараховувалось усього 300 козаків, і завданням, яке перед ними ставила влада, було стримування від свавільства решти козацтва. Але, як зазначає М. Грушевський, це були далеко не всі наявні козацькі сили, а з огляду на те, що влада змушена була надати козакам, записаним до реєстру, особливий статус, логічно припустити, що особливу юрисдикцію й підпорядкування спеціальному козацькому суду отримали й решта козаків Придніпров'я. Таким чином, пише Грушевський, це найперше козацьке військо, хоч і не виконало своєї функції по придушенню козацького свавілля, але воно зігра-

ло немало роль у формуванні козащини в майбутньому.

Так коротко можна описати появу козацтва на теренах України. Отже, ми бачимо, що до часу, коли в пониззі Дніпра з'явився князь Дмитро Вишневецький, процес створення нового суспільного класу під назвою козацтво, було майже завершено. Майбутньому козацькому гетьману залишилось лише закінчити формування військових підрозділів і заявити про себе на теренах Речі Посполитої, Московського князівства, Оттоманської Порти і Кримського ханства. Однак розцінювати Вишневецького як першого козацького ватажка було б помилкою. Дещо раніше, на початку XVI століття, на історичній арені з'явилися Євстафій Дашкевич, що його ми вже згадували раніше, а також Предслав Ляндскоронський. Доля обох воєвод так чи інакше була пов'язана з козащиною, тому у деяких джерелах саме їх іменують першими козацькими гетьманами. Але, хоча відомо, що Дашкевич і Ляндскоронський, перебуваючи на чолі прикордонних староств, неодноразово організовували козацькі походи проти татар, їх навряд чи можна вважати гетьманами козацтва. Скоріше людьми, котрі на певному етапі своєї діяльності зверталися за допомогою до козаків, одночасно залишаючись королівськими службовцями. Все ж коротко зупинимось на цих особистостях.

Євстафій Дашкевич, троюрідний небіж Яна Ходкевича, одного з представників магнатства Великого князівства литовського, народився на житомирщині 1472 року. Відомо,

що на початку XVI століття Дашкевич перебував на службі у московського Великого князя Івана III. Саме під час цієї служби Дашкевич брав участь у повстанні михайла Тлин-ського 1508 року. Суть повстання полягала в тому, що Ілинський, підтримуваний московським князівством, мав намір відділити від литви Україну та Білорусь. Після поразки повстанців у битві під гомелем князь глиньський змушений був тікати до москви, де й отримав від князя боярство, а разом з ним великі земельні маєтності. Дашкевичу ж не залишалося нічого іншого, як повернутися в Україну і поступити на службу до князя литовського. Вірогідно, Дашкевича за участь у повстанні не було покарано, позаяк дуже скоро ми бачимо його на посаді старости канівського, а вже з 1514 року він призначений і черкаським старостою.

Оборона південних кордонів литовської держави від нападів кримських татар вимагала від старости багато зусиль, оскільки, як вже говорилося, великий князь не надто переймався наданням допомоги прикордонним старостам. Напевне, саме тому Дашкевич почав залучати до військових експедицій козаків. Уперше про це згадується на початку XVI століття. Дійшовши згоди з козацтвом, Дашкевич спільно з козаками організував два походи на землі московського князівства. Перший з цих походів відбувся 1515 року і був спрямований на Сіверщину, а другий, 1521 року, – на Москву.

Відомо, що під час тих походів землі від Воронежа до

Москви сильно постраждали від дій козаків і кримських татар, котрі теж приймали участь в походах. Після 1521 року, повідомляють історичні джерела, Євстафій Дашкевич попав у татарську неволю, але перебував там зовсім недовго. Вже у 1523 році він на чолі українських козаків вперше напав на Очаків і зруйнував його. Звідтам козаки на чолі з Дашкевичем пішли у Крим і спустошили там Гізлев, Карасубазар і Ак-Мечеть. Продовжувалась співпраця старости з козаками й надалі. Так, у 1528 році разом з Предславом Лянцкоронським і великим загоном козаків він знову атакував Очаків і там тричі розгромив татарські загони. У 1531 році саме під командуванням Євстафія Дашкевича козаки відбили напад на Черкаси, здійснений кримським ханом Саадат-Гіреєм. Неодноразово приймав Євстафій Дашкевич участь у битвах з татарами і після того, здобувши авторитет у козацькому середовищі. Помер він у 1536 році, залишивши по собі пам'ять оборонця кордонів України. Образ Дашкевича ми бачимо на відомій роботі видатного польського художника Яна Матей-ка. Створений уявою автора ХІХ століття, Дашкевич дивиться на нас крізь віки розумними ясними очима з-під високого чола й хутрянної козацької шапки. Зодягнений у кольчугу і жупан, з мушкетом у руках, стародавній прикордонний староста чатує на ворога.

Рік народження іншого представника литовського прикордонного воїнства ХVІ століття, Предслава Ляндскоронського, невідомий. Однак з огляду на те, що він прий-

мав участь у походах спільно з Євстафієм Дашкевичем, можемо припустити, що Лянцкоронський народився на початку останньої чверті XV століття. На історичній арені він з'явився 1506 року. Даних про його діяльність збереглося не надто багато. Але і цього достатньо, щоб підтвердити приналежність Лянцкоронського до одного з найвпливовіших українських можновладних родів. Батько його був сенатором сейму. Одружившись на доньці Костянтина Острозького, Лянцкоронський пов'язав себе родинними стосунками з сім'єю найвідомішого українського просвітителя свого часу. Крім того, він став свояком великого князя литовського Олександра I, що теж забезпечувало йому значний вплив у суспільстві. Визнання його як полководця прийшло до Предслава Лянцкоронського в 1512 році, під час війни Великого князівства Литовського з Кримським ханством. Будучи на посаді кам'янецького старости, Лянцкоронський зібрав під свої штандарти, окрім жовнірів і шляхти, значну кількість козаків. Разом з князем Костянтином Острозьким він став на чолі українсько-польського війська, яке завдало нищівної поразки кримській орді. Цей похід приніс йому таке визнання, що, як пише Д. Яворницький, у Польщі та Литві Предслава Лянцкоронського почали шанувати як найліпшого полководця свого часу, «який багато подорожував різними країнами Європи та Азії, вивчив усі бойові прийоми кращих європейських та азіатських полководців». В майбутньому цю славу йому ще не раз вдавалося підтвердити новими блиску-

чими перемогами.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.